

UTILITARIZMO ĮTAKA ŽMOGAUS TEISIŲ SISTEMAI

Birutė Pranevičienė*

*Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto Teisės katedra
 Putvinskio g. 70, LT-44211 Kaunas
 Telefonas (8 37) 303 655
 Elektroninis paštas Birute@hydrogen.lt*

Pateikta 2007 m. rugsėjo 20 d., parengta spausdinti 2008 m. balandžio 25 d.

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama utilitarizmo filosofinės mokyklos įtaka žmogaus teisių sistemai. Straipsnį sudaro įvadas, keturios dalys ir išvados. Pirmoje dalyje aptariama utilitarizmo samprata ir raidos istorija. Utilitarizmas (lot. *utilitas* – nauda) – filosofinė etikos teorija, suformulavusi tokį moralaus elgesio kriterijų, pagal kurį poelgis (veiksmas) laikomas geru, jeigu iš jo turi naudos kuo daugiau žmonių. Utilitarizmo pradininkais ir ideologais laikomi J. Bentham ir J. S. Mill.

Antroje dalyje atskleidžiamas žmogaus teisių dinaminis pobūdis, aptariama žmogaus teisių sistema, nurodomos pirmosios, antrosios ir trečiosios kartos žmogaus teisės, atspindinčios istorinę žmogaus teisių raidą, pristatomos skirtingos koncepcijos, kriterijai, kuriais remiantis sisteminamos žmogaus teisės. Taip pat analizuojamas žmogaus teisių ir žmogaus prigimties santykis. Pastebima, jog pastaraisiais amžiais vyrauja prigimtinių teisių įtvirtinimas pagrindiniuose pozityviosios teisės šaltiniuose – konstitucijose, taip pat tarptautinėse sutartyse.

Trečiojoje dalyje aptariamas žmogaus teisių universalumo klausimas. Pristatomos skirtingos nuomonės – tiek pagrindžiančios žmogaus teisių universalumo idėją, tiek ir paneigiančios žmogaus teisių universalumo galimybę. Kultūrinio reliatyvizmo atstovai teigia, kad žmogaus teisių samprata negali būti vienoda visoms valstybėms, visuomenėms dėl skirtingo jų išsivystymo lygio ir dėl konkrečios visuomenės kultūros specifikos. Straipsnyje siūloma žvelgti į žmogaus teises kaip į universalias, kartu pripažįstant tam tikrus ypatumus, skirtumus, kuriuos lemia istorinis laikmetis, valstybėje vyraujančios moralės nuostatos, teisinė sąmonė.

Ketvirtojoje dalyje pristatomas žmogaus teisių sistemos plėtros ir moralės santykis. Pastebima, kad pastaruoju metu technikos, medicinos, biologijos, chemijos, fizikos ir kitų mokslų pažanga sudaro prielaidas susiformuoti naujoms žmogaus teisėms, kurios ne visuomet priimtinos vyraujančių moralės nuostatų atžvilgiu. Nepaisant to, stebima tendencija įtvirtinti tokio pobūdžio teises norminiuose aktuose. Neretai, siekiant legitimuoti vieną ar kitą teisę, atsiribojama nuo tradicinių moralės nuostatų, žmogaus teisės nesiejamos su žmogiškąja prigimtimi. Siekiant utilitarinių tikslų, grindžiant naudingumo argumentu, formuojama šiuolaikinė žmogaus teisių sistema.

Pagrindinės sąvokos: etika, utilitarizmas, moralės normos, žmogaus teisės, prigimtinė teisė.

ĮVADAS

Filosofinės etikos teorijos, vyraujančios tam tikru laikmečiu, iš dalies veikia ir žmogaus teisių sistemą. Jos pagrindžia ir nurodo, kurie žmogaus poelgiai yra nedori, o kurie, priešingai, dori ir pageidautini, kurie pažeidžia kito asmens teises, o kurie – jas gina, saugo ir puoselėja.

Apibendrintai visas filosofines etikos teorijas galima suskirstyti į dvi grupes:

- pirmoji, kuri vertina patį poelgį (anot šios grupės atstovų, poelgis yra geras arba blogas dėl pačios prigimties, pavyzdžiui, vagystė yra nedoras veiksmas iš principo, nepaisant pasekmių, ar tai smulki, ar stambi vagystė);

- antroji, kuri vertina poelgius pagal tai, kokių pasekmių jie sukelia (anot šios grupės atstovų, tik tie poelgiai yra blogi, kurie sukelia nepageidautinų pasekmių).

Tiek pirmosios, tiek antrosios teorijos atspindžių galime aptikti teisės doktrinoje, įstatymuose bei kituose teisės aktuose. Būtent su pirmosios etikos teorijų grupės nuostatomis yra siejama formalioji teisės pažeidimo sudėtis, o antrosios grupės nuostatų galime aptikti daugelio valstybių įstatymuose, pavyzdžiui, numatančiuose griežtesnę teisinę atsakomybę už neteisėtą veika padarytą didesnę žalą. Žinoma, derėtų pastebėti, jog antrosios grupės, arba kitaip – į pasekmes orientuotos teorijos atstovai nėra vieningos nuomonės, kurios konkrečiai pasekmės yra vertingos, pageidautinos, o kurios – ne, tačiau mano, kad vertingos pasekmės prisideda prie žmogaus laimės, o nepageidautinos pasekmės – mažina

*Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto Teisės katedros docentė.

žmogaus laimę. Todėl, pasak šios teorijos atstovų, žmonės iš visų galimų poelgių turėtų rinktis tuos, kurie suteikia daugiausiai laimės arba mažiausiai nelaimės. Principas, kurio laikydami žmonės visuomet turėtų elgtis atsižvelgdami tiek į trumpalaikes, tiek į ilgalaikes savo poelgių pasekmes ir kitų asmenų laimę laikydami lygiaverte savo laimei, žinomas kaip utilitarizmas.

Šio **straipsnio tikslas** – atskleisti utilitarizmo esmę bei nustatyti jo įtaką žmogaus teisių sistemai.

Rengiant straipsnį buvo pasitelktas istorinis **metodas**, naudotas utilitarizmo teorijos bei žmogaus teisių raidos tyrinėjimui, analitinis–kritinis metodas, kurio pagalba buvo tyrinėta žmogaus teisių samprata, sistema, žmogaus teisių universalumas ir santykis su morale.

1. UTILITARIZMO ESMĖ IR RAIDA

Utilitarinės minties užuomazgos pastebimos T.Hobbes (1588–1679), D.Hume (1711–1776) raštuose, o patį mokymą apie utilitarizmą pirmą kartą tiksliai suformulavo anglų filosofas ir socialinių reformų diegėjas J. Bentham (1748–1832). Bendrieji utilitarinio mąstymo principai buvo paskelbti ankstyviausiam J.Bentham darbe „Fragmentas apie valdžią“, kurį jis išleido 1776 metais. Dar vėliau utilitarizmo teoriją plėtojo J.S.Mill (1806–1873) ir savo veikaluose („Utilitarizmas“, „Apie laisvę“ ir kt.) įtvirtino utilitarizmo sąvoką filosofinėje etikoje.

Utilitarizmo mokyme naudingumas laikomas deramumo ir pareigos pagrindu. Tam tikras poelgis teisingas tada, kai jo naudingumas yra ne mažesnis, negu kurio nors kito alternatyvaus poelgio. Poelgis neteisingas, kai jo naudingumas mažesnis. Naudingumas suprantamas kaip indėlis į gerais laikomų dalykų ir situacijų sąrangą.

Anot J.S. Mill, žmogus – sociali būtybė, todėl jo siekius kontroliuoja visuomenė. Šitai visuomenėje formuojasi naudingumo samprata. Naudingumas yra determinuotas visuomenės pritarimo arba nepritarimo, vadinasi, naudingumas yra socialiai determinuotas.

Išskiriamos kelios utilitarizmo rūšys [1]:

a) Egoistinis utilitarizmas, pagal kurį teisingi ir vertingi tie poelgiai, kurių padariniai yra naudingi pačiam individui.

b) Universalusis utilitarizmas, pagal kurį derami yra tie poelgiai, kurių padariniai yra naudingi visiems.

c) Hedonistinis utilitarizmas, pagal kurį žmogaus poelgiais turi būti siekiama didžiausios laimės kuo daugiau žmonių. Laimė čia suprantama kaip malonumo patyrimas, skausmo bei kančių nebuvimas.

Kiekviena filosofinė etikos teorija siekia nustatyti, kas yra gėris, kas – blogis. Visuotinai pripažįstama, kad gėriui būdinga tai, kad jis yra trokštamas. Gėris yra tai, ko verta trokšti. Iš to seka, kad norint pažinti gėrį, reikia pažinti žmonių troškimus. Žmonės turi ir bendrų troškimų – kiekvienas trokšta laimės. Kadangi laimė negali būti nuolatinis intensyvus džiugesys, tam tikri nemalonumai džiaugsmo pajautai yra būtini. Anot utilitarų, reikia kovoti su nelaimių priežastimis, o šita kova ir suteikia laimės.

Remiantis utilitarizmo idėja, visada turėtume elgtis taip, kad visiems suteiktume kuo daugiau laimės. Tačiau rei-

kia pastebėti, kad norėdami daryti tai, kas visiems suteikia didžiausią laimę, pirmiausia turėtume žinoti, **kas** visiems suteikia didžiausią laimę. O kalbant apie kiekvieną konkretų atvejį, reikia žinoti dar ir tai, **kurie** žmonės junta (arba jus) mūsų galimų poelgių padarinius, **kokius** galimo poelgio padarinius jie pajus ir **kiek** laimės mūsų poelgis suteiks kiekvienam individui.

Tačiau poelgius vertinant etiniu požiūriu, gali kilti abejonių, ar kai kuriais atvejais moralaiškai teisinga vadovautis didžiausios laimės principu? Juk atrodo aišku, kad tokie poelgiai kaip antai: melagystė, vagystė ir žmogžudystė yra nedori, tačiau tikėtina, kad tokie poelgiai ne visada suteiks mažiau laimės negu jų alternatyvos. J.S. Mill nuomone, praecyje sukauptas patyrimas yra „patikimas vadovas“ naujose situacijose, o „informacijos rinkimui laiko būta užtekina“ [2, p. 37], kitaip tariant, tiek, kiek praecyje yra gyvavusi žmonių giminė. Žmonija, anot Mill, remdamasi tiesiogine patirtimi, stebėjo poelgių tendencijas ir sukaupė patirtį, nuo kurios priklauso gyvenimiška nuovoka ir moralė. Kadangi per visą šį laiką buvo pastebėta, kad beveik neįtikėtina, jog tokie poelgiai kaip antai: žmogžudystė ir vagystė visiems suteiktų laimės, vadinasi, susilaikydami nuo jų, vadovaujamės utilitariniu principu.

Pastebėtina, kad tokius poelgius, pavyzdžiui, vagystė, žmogžudystė ir pan., gali drausti ir moralės normos, tačiau pačios moralės normos, pasak J.S. Mill, yra tik antraeilės ir galioja tik dėl to, kad laikantis jų visiems suteikiama laimė.

Tiesa, su J.S. Mill tenka sutikti, kad didžiausią laimę kuo daugiau žmonių patiria tada, kai susilaikoma nuo melagysčių, vagysčių ir žmogžudysčių. Tačiau galime pastebėti, kad hipotetiškai įmanomi tokie atvejai, kuriais nauda svyra vieno iš draudžiamų poelgių pusėn. Juk melas arba žmogaus nužudymas kai kuriais atvejais gali tapti poelgiu, akivaizdžiai suteikiančiu didžiausią laimę didžiausiam žmonių skaičiui. Kyla klausimas, ar nebus bent keletas atvejų, kai naudos principas iš mūsų reikalaus daryti tai, kas iš esmės nedora, amoralu?

Žinoma, etinio reliatyvizmo atstovai atsikirstų, esą neįmanoma žinoti, kurie poelgiai yra moraliai vertingi, o kurie – ne. Kai kuriomis aplinkybėmis blogis gali būti tiesiog būtinas: tenka pasielgti blogai, siekiant išvengti dar didesnio blogio. Taigi, tam tikros sąlygos priverčia sukurti „būtiną blogį“. T.Hobbes teigė, kad „siekdami bendradarbiauti žmonės privalo daryti tai, ką jiems nepatinka daryti, bijodami padarinių, kurie jiems nepatinka dar labiau“ [3, p. 482].

Vadovaudamiesi tokia filosofinė etikos teorija, kuri vertina poelgius pagal tai, kokių pasekmių jie sukelia, turėtume dorumą tapatinti su didžiausios laimės suteikimu, o nedorumą – su priešingu poelgiu. Vadinasi, turėtume pripažinti, kad asmuo elgiasi nedorai kiekvieną kartą, kai jis nesistengia suteikti tiek laimės, kiek tik įmanoma kuo daugiau žmonių. Todėl būtina atskirti tai, ką privalome daryti, nuo to, ką daryti pageidautina. Pasak utilitarų, privalomi yra tie poelgiai, kurie atitinka naudingumo principą. Tai būtų galima užrašyti tokia formule: X privalo daryti A. X elgtųsi nederamai, jei darytų B, kai A viršija B.

Pasak J.S. Mill, būti doram arba nedoram iš tikrųjų nėra tas pats, kas suteikti arba nesuteikti kuo daugiau laimės. Po-

elgis, nesuteikiantis didžiausios laimės, vadinamas nedoru tik tuo atveju, kai manoma, jog „šitai pasielgęs asmuo vienaip ar kitaip turėtų būti nubaustas – jei ne įstatymu remiantis, tai aplinkinių žmonių nuomone; jei ne nuomone, tai jo paties sąžinės priekaištais“ [2, p. 44].

Be to, kaip nedori poelgiai priklauso poelgių, kurie nesuteikia didžiausios laimės, klasei, taip netinkami poelgiai priklauso poelgių, kurie yra nedori, klasei. J.S.Mill teigia, kad tik toks poelgis yra netinkamas, kuris yra ne tik nedoras, bet ir pažeidžia pavienio asmens teises. „Teisingumo ir neteisingumo matas yra didžiausio žmonių skaičiaus didžiausios laimės principas“, tvirtina J.Bentham [3, p. 673]. Malonumas ir skausmas nėra tik vertinimo matas, kurio reikia, anot jo, „cenzūriškam“ teisės mokslui. Tai yra ir žmogaus elgesio priežastys, leidžiančios įgudusiam įstatymų leidėjui jį kontroliuoti ir valdyti. J.Bentham buvo įsitikinęs, kad didžiausios laimės principas, patekęs į įgudusio įstatymų leidėjo rankas yra praktiškai universalus įrankis. Turėdamas jį, įstatymų leidėjas gali „proto ir teisės rankomis statyti laimės statinį“ [3, p. 676].

Siekiant atskleisti, kaip tas, J.Bentham žodžiais tariant, „laimės statinys“ yra kuriamas, vertėtų patyrinti žmogaus teisių koncepciją, aptarti istorinę žmogaus teisių raidą.

2. ŽMOGAUS TEISIŲ SISTEMOS DINAMINIS POBŪDIS

Žmogaus teisių sistema istoriškai kito ir plėtėsi. Pasak prof. habil. dr. A.Vaišvilos, „Žmogaus teisių istorija – tai pirmiausia organizuoto žmonių gynimosi nuo valdžios ir nuo privačių asmenų ar jų susivienijimų savivalės bei agresijos istorija. Tai kova trunkanti laiko atžvilgiu dėl žmogaus orumo, dėl žmogiškai vertingo gyvenimo, dėl galimybės gyventi visuomenėje ir saugiai joje jaustis“ [4, p. 4].

Tradiciskai siekiant susisteminti, arba katalogizuoti žmogaus teises, jos skirstomos į trijų kartų žmogaus teises, atspindinčias istorinę žmogaus teisių raidą. Pirmosios kartos žmogaus teisėms priskiriamos pilietinės ir politinės teisės (teisė gyventi, teisė į žmogaus orumą, teisė į laisvę ir lygybę, teisė į asmens neliečiamybę ir t. t.). Šios teisės yra įtvirtintos tiek Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, tiek Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje. Teisės, priskiriamos pirmosios kartos žmogaus teisėms, nėra valstybės suteikiamos ar kitaip „dovanojamos“. Valstybės yra tik įpareigosotos saugoti šias teises ir užtikrinti jų įgyvendinimą. Antrosios kartos žmogaus teisių atsiradimas siejamas su XX amžiaus pradžia. Joms priskiriamos ekonominės, socialinės ir kultūrinės žmogaus teisės (teisė dirbti, teisė imtis verslo, teisė į aprūpinimą nedarbo, ligos, invalidumo ir pan. atvejais, teisė į mokslą ir t. t.). Šios teisės skirtos garantuoti asmeniui bent minimalų socialinį saugumą. Antrosios kartos teisės padeda išlaikyti valstybių socialinį stabilumą. Ekonominės, socialinės ir kultūrinės žmogaus teisės yra įtvirtintos Europos socialinėje chartijoje, Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte, Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte ir kt. Esminis pirmosios ir antrosios kartos žmogaus teisių skirtumas yra tas, kad ekonominių, socialinių ir kultūrinių žmogaus teisių įgyvendinimas priklauso

nuo visuomenės, ekonomiškai pajėgiančios jas garantuoti. Pastebima pirmosios ir antrosios kartos teisių reikšmingumo suvienodinimo tendencija. Tarptautiniame ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte teigiama, kad „laisvos žmogaus asmenybės, kuri naudoja pilietinėmis bei politinėmis laisvėmis ir yra atsikračiusi baimės bei skurdo pančių, idealas gali būti įgyvendintas tik sudarius sąlygas kiekvienam žmogui naudotis savo pilietinėmis ir politinėmis bei ekonominėmis, socialinėmis ir kultūrinėmis teisėmis“ [5]. Kitaip tariant, siekiama įtvirtinti ekonominių, socialinių, kultūrinių, pilietinių ir politinių teisių nedalumą ir abipusę priklausomybę. Trečiosios kartos žmogaus teisės yra vadinamos solidarumo teisėmis. Joms priskiriamos teisės į sveiką aplinką, teisė į taiką, mažumų teisės ir kt. Atkreiptinas dėmesys, kad tam tikrų žmogaus teisių priskyrimas trečiosios kartos žmogaus teisėms, sukelia daug diskusijų ir pastaruoju metu teisinėje literatūroje išsakomos abejonės dėl žmogaus teisių sisteminimo kartų principu, pagrįstumo. Štai doc. dr. S.Vidrinkaitė teigia: „taip klasifikuoti žmogaus teises taip pat gana sudėtinga, nes kai kurių teisių negalima priskirti nė vienai rūšiai, pavyzdžiui, nuosavybės teisės ir profsąjungų veiklos“ [6, 9]. Prieinama prie išvados, jog tradicinis žmogaus teisių skirstymas į pilietines ir politines, ekonomines, socialines ir kultūrinės, dabar galiojant universalumo principui, tampa jau nebeįsiamus [6,10].

Prof. A. Pumputis pastebi, kad „labai dažnai žmogaus teises mes suvokiame kaip tobulą sistemą, nepakankamai kreipdami dėmesio į šių teisių įgyvendinimo lygį, jas vertiname tik pagal įstatymus bei kitų norminių aktų formuluotes. Tuo tarpu dažniausiai visiškai neįvertiname individo poreikių, visuomenės technologinės aplinkos ir kt. Tai labai svarbios aplinkybės, turinčios įtakos žmogaus teisių sistemai bei jų realizavimo lygiui“ [7, p. 11]. Taigi, prieinama išvados, kad individo poreikiai yra tinkamiausias kriterijus sisteminant žmogaus teises. „Poreikių sistema yra pats tinkamiausias būdas pagrįsti pagrindinių žmogaus teisių prigimtį“ [7, p.14].

Dabartinei žmogaus teisių sampratai bei sistemai poveikį darė kelių šimtmečių filosofinės ir teisinės idėjos. „Šiuolaikinė žmogaus teisių ir laisvių samprata susiklostė filosofijos ir dviejų teisės doktrinų – prigimtinių ir pozityviosios – raidos įtakoje“ [8, p. 275].

Pastaraisiais dešimtmečiais pastebimas prigimtinių teisių įtvirtinimas daugelio valstybių pagrindiniuose įstatymuose – konstitucijose, taip pat tarptautinėse sutartyse, etc. Ne išimtis ir Lietuvos Respublikos Konstitucija, kurios 18 straipsnyje nurodoma, jog žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtines.

Vienu svarbiausių žmogaus teises deklaruojančių dokumentu lieka 1789 metų Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracija, kurioje įtvirtintos esminės prigimtinių žmogaus teisės – laisvė, lygybė, nuosavybės neliečiamybė.

Pasak Jack Donnelly, pats terminas „žmogaus teisės“ nurodo tiek šių teisių prigimtį, tiek šaltinį: tai yra teisės, kurias individas turi paprasčiausiai dėl to, kad yra žmogus [9, 20].

Prigimtinių teisės idėjos buvo interpretuojamos T. Hobbes, J. Locke, J.J. Rousseau ir kitų autorių darbuose. Žmogaus teisės iškeliamos virš valstybės, jos laikomos prigimtinių,

neatsiejamomis nuo individo, ir valstybei nesuteikiama teisės jas kvestionuoti. Teisė grindžiama visuomeninės sutarties pagrindu prigimtinių teisių apsaugai įtvirtinti. Štai politinės filosofijos klasiku laikomo D.Locke nuomone, žmonės iš prigimties yra laisvi, lygūs ir nepriklausomi, todėl „nė vienas iš jų negali būti valdomas be jo paties sutikimo“ [10, p. 85]. Remiantis jo teorija, žmonės yra individai, verti besąlygiškos pagarbos ir pasitikėjimo. Valstybė turi ne suteikti jiems teises, bet apsaugoti tas teises, kurie jie turi savaime kaip lygūs ir laisvi.

Prigimtinių teisių teorija laikoma objektyvistine: čia pripažįstamas žmogaus interesų objektyvumas, priklausantis nuo žmogaus prigimties, slypintis pačioje jo prigimtyje. „Prigimtinių teisių visada buvo žmonių kuriamos teisės idealas ir kartu priemonė diskvalifikuoti amoralią teisę, taip pat kovoti dėl teisingos teisės. Prigimtinių teisių yra tiesiog žmogiškumo pozityviojoje teisėje barometras ir gelbėjimosi ratas: kai pozityvioji teisė pernelyg nukrypsta nuo moralės, su ja susvetimėja ir sukelia grėsmę autentiškoms žmogaus vertybėms, prigimtinių teisių vėl ateina į žmonių sąmonę, į jų tarpusavio santykius kaip protestas šiai teisės kryptčiai, ir ateina tam, kad vėl sugražintų pozityviąją teisę į moralės vagą ir šitai primintų pozityviąjai teisei jos autentiškąją paskirtį“ [11, p. 77].

3. ŽMOGAUS TEISIŲ UNIVERSALUMO KLAUSIMAS

Šiuolaikinio pasaulio neįmanoma įsivaizduoti be žmogaus teisių, kurios pagrįstos laisvės, lygybės, teisingumo principais ir yra universalios. Kaip teigia A.Fagan, „žmogaus teisių doktrina remiasi fundamentaliausiu filosofiniu teiginiu, jog egzistuoja racionali, aiškiai atpažįstama moralė, tvarka, kuri tinka žmonijai visur ir visais laikais“ [12].

Visuotinai pripažįstama, jog žmogaus teisės – aukščiausia vertybė ir jų apsauga yra demokratinių valstybių vidaus ir užsienio politikos prioritetas. „Dabartinėje teisės doktrinoje dominuoja nuostata, kad žmogaus teisės negali būti traktuojamos siauru nacionaliniu aspektu, jos yra universalios ne tik jas deklaruojant, bet ir taikant“ [8, p. 274]. Individai, pasak Jack Donnelly, nepaisant to, kokias teises ar pareigas turi kaip piliečiai, šeimų nariai, darbuotojai ar bet kokios visuomeninės ar privačios organizacijos, ar asociacijos nariai, turi šias (žmogaus) teises, kitaip tariant, 1948 metų Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos požiūriu, jie turi universalias teises [9, p. 19].

Tačiau pastebėtina, kad esama ir kitos nuomonės. Kultūrinio reliatyvizmo mokykla teigia, jog tos pačios žmogaus teisės negali būti taikomos visoms kultūroms dėl skirtingo išsivystymo lygio, nes tai, kas reglamentuota, dažnai realiaime gyvenime neįgyvendinama (pavyzdžiui šalyse, išpažįtančiose Islamą, Afrikoje, Rytu ir Pietryčių Azijoje). „Kultūrinio reliatyvizmo atstovai tvirtina, kad moralinės vertybės yra labiau istoriškai ar kultūriškai specifinės, nei universalios“ [9, p. 34]. Dar daugiau, anot J. Donnelly, vadinamieji „radikalieji reliatyvizmo atstovai paneigia, kad žmogaus teisės yra objektyvi vertybė, jog žmogaus teisės nepriklauso nuo visuomenės ar kultūros“ [9, p. 36]. Tačiau ar tokie sam-

protavimai gali paneigti pačią žmogaus teisių, kaip universalių, visuotinai pripažįstamų teisių, esmę? Universalumo idėja neturėtų būti tapatinama su faktine situacija, vyraujančia vienoje ar kitoje valstybėje, nors, žinoma, tenka pripažinti – žmogaus teisių užtikrinimo lygis skirtingose valstybėse gali būti labai nevienodas – tai priklauso nuo įvairių aplinkybių.

Jungtinių Tautų 1993 metais įvykusioje Pasaulinėje žmogaus teisių konferencijoje priimtoje Vienos deklaracijoje ir veiksmų programoje teigiama: „Visos žmogaus teisės yra universalios, nedalomos ir tarpusavyje priklausomos bei susijusios. Tarptautinė bendrija privalo užtikrinti žmogaus teises globaliu lygiu, remiantis sąžiningumu ir lygybe, tais pačiais pagrindais ir tuo pačiu būdu“ [13, p. 2]. Tačiau kyla klausimas, ar radikalusis universalizmas, kurio požiūriu, visos vertybės, taip pat ir žmogaus teisės yra universalios, kitaip tariant, yra tik vienas rinkinys žmogaus teisių, kurios tinka visiems žmonėms, visur ir visais laikais atitinka realybę.

Manytume, labiausiai priimtinas aristoteliškasis „vidurio kelias“, kuris, viena vertus, leistų į žmogaus teisės žvelgti kaip į universalias (ypač kalbant apie vadinamąsias pagrindines arba fundamentalias teises), antra vertus, pripažinti, kad esama ir tam tikrų ypatumų, skirtumų, nulemtų istorinio laikmečio, valstybėse vyraujančių moralės nuostatų, teisinės sąmonės. Juo labiau, neretai techninė, medicinos, biologijos, chemijos, fizikos ir kt. mokslų pažanga taip pat gali turėti įtakos ir moralės nuostatų kaitai, o tai, savo ruožtu – pokyčiams žmogaus teisių sistemoje.

4. ŽMOGAUS TEISIŲ SISTEMOS PLĖTROS IR MORALĖS SANTYKIS

Tradiciskai remiantis teisiu turiniu, žmogaus teisės skirstomos į pilietines (asmenines), politines, ekonomines, socialines ir kultūrinės [8, p. 281]. Pastaruoju metu technikos, medicinos, biologijos, chemijos, fizikos ir kitų mokslų pažanga sudaro prielaidas susiformuoti dar kitokioms žmogaus teisių grupėms arba išplėsti minėtoje klasifikacijoje esamas žmogaus teises. Pavyzdžiui, atsiradus galimybei atlikti medicininę dirbtinio apvaisinimo arba lyties pakeitimo operaciją, daugelyje šalių apsisprendžiama – ar tokias procedūras uždrausti, ar legalizuoti. Jeigu apsisprendžiama legalizuoti, tuomet yra pagrindas kalbėti apie naujų žmogaus teisių atsiradimą. Vienokio ar kitokio kelio pasirinkimas tokiais atvejais įrodo valstybės apsisprendimą: arba laikytis tradicinės moralės normų, kai kada sutampančių su krikščioniškosios etikos nuostatomis, arba atsisakyti tradicinės moralės nuostatų ir žmogaus teisių nesieti su prigimtimi, o grįsti jas naudingumo argumentu. Tokiu atveju gali iškilti grėsmė prigimtiniams žmogaus teisėms, nes kai kuriais atvejais jos gali būti „paaukojamos“ siekiant utilitarinių tikslų.

G.F.Kennan teigia: „nėra jokių tarptautiniu mastu priimtų moralės standartų, kuriais Jungtinių Amerikos valstijų valdžia galėtų remtis, jei norėtų veikti remiantis moralės principais“ [14, p. 207].

Daugeliu atvejų, moralės nuostatos taip pat negali pateikti vienareikšmių atsakymų vienu ar kitu vertybių konkurencijos atveju, todėl tenka pripažinti, kad labai sunku

įvardyti absoliučias vertybes. Kitaip tariant, praktiškai visos vertybės tampa santykinės, štai, kad ir praktiškai neinvestuojama žmogaus teisė į gyvybę kai kuriais atvejais taip pat nėra absoliuti: leidžiama būtinąjį gintis, daugelyje Vakarų Europos šalių legalizuotas nėštumo nutraukimas, kai kuriose valstybėse vis dar taikoma mirties bausmė, keletą Europos valstybių jau įteisinta ir eutanazija. Būtinąjį gintis nėra smerkiama moralės normų, o kiti mūsų išvardyti teisės į gyvybę pažeidimai nesuderinami su moralės normomis. Kiekvienas protingas žmogus suvokia – gyvenimas yra vienas iš didžiausių gėrių, kurį reikia saugoti ir puoselėti. Kyla klausimas, kodėl vis daugėja pasisakančių už laisvę pasirinkti mirtį bei siūlančių mirtį kitiems? Kalbant apie eutanaziją, reikia pripažinti, kad ji, be abejo, sumažins gydymo išlaidas, ir, apskritai, vienu veiksmu išspręs beviltiško ligonio problemą. Taip, kaip, pavyzdžiui, išsprendžiama problema su nusenusiais ar sunkiai sergančiais naminiams gyvūnais. Tačiau ar tokia pažiūra nepamina žmogaus orumo, nenuvertina paties žmogaus, neprieštaruja moralės nuostatoms?

Daugelis naujų mokslų pasiekimų ir išradimų tarsi suteikia šiuolaikiniam žmogui daugybę galimybių. Bet ar pasinaudojęs šiomis galimybėmis žmogus nepakenks pats sau, galbūt net pats to nesuvokdamas? Ar pasinaudojimas šiomis galimybėmis yra suderinamas su morale? Komercializacija persmelkia daugybę žmogaus veiklos sričių, įvairiems utilitariniams siekiams tarnauja ir teisė. Kai kada iš tiesų naujos galimybės, ypač medicinos srityje, gali suteikti žmonėms laimės, pavyzdžiui, galimybė susilaukti vaikų pasinaudojus dirbtinio apvaisinimo būdu. Tačiau Lietuvoje retai pagalvojama, kiek gali kilti problemų, jeigu šeima, tokiu būdu susilaukusi kūdikio ir planuojanti turėti dar vieną ar keletą vaikų, tam tikslui pasinaudojusi galimybe užšaldyti embrionus, vėliau išyra? Juk Vakaruose jau būta tokių bylų, kuriose buvo iškilęs klausimas – ką daryti su užšaldytais embrionais? Situotinė vis dėlto gali įvykdyti savo planą ir susilaukti dar vieno kūdikio. Situotinis dėl atsirasiančios pareigos išlaikyti ir auginti vaiką gali pageidauti sunaikinti embrioną. Be to, gali būti pageidavimų pasidalyti embrionais tarsi bendru santuokoje įgytu turtu. Sunku tokiais atvejais rasti tinkamą ir moraliai priimtina sprendimą.

Akivaizdu, kad techninių, medicinos, fizikos, chemijos ir kitų mokslų laimėjimai aplenkia filosofinį, etinį žmonijos vystymąsi. Kitaip tariant, techninių mokslų pasiekimai gali būti naudingi ir tarsi suteikti daug laimės, tačiau kartu gali ir sukelti tokių problemų, etinių dilemų, kurių žmonija nebuvo numaciusi ir dėl to nežino, kaip teisingai jas išspręsti. Nepaisant to, daugelyje valstybių pastebima tendencija skubėti pasinaudoti naujomis galimybėmis, legalizuoti jas, net jeigu tai ir nėra suderinama su to laikmečio moralės nuostatomis.

IŠVADOS

1. Utilitarizmas – filosofinė etikos teorija, orientuota į padarinius, kurie turi būti naudingi arba vertingi. Tokie padariniai suteikia žmogui daugiausiai laimės. Todėl utilitarui svarbiausia vertinti ne patį poelgį (veiką), jo gerumą ar blogumą dėl pačios poelgio prigimties, bet padarinius, kurias poelgis arba veika sukelia. Tos veikos, kurios sukelia blo-

gų ar nepageidautinų padarinių, turėtų būti draudžiamos, ir atitinkamai, tos veikos, kurios sukelia teigiamus padarinius, turi būti legalizuotos. Tokios nuostatos daro įtaką teisėkūrai ir žmogaus teisių įtvirtinimui įvairiuose teisės aktuose.

2. Technikos, medicinos, biologijos, chemijos, fizikos ir kitų mokslų laimėjimai sudaro prielaidas naujoms žmogaus teisėms susiformuoti (teisė į dirbtinį apvaisinimą, teisė keisti lytį, ir t. t.). Daugelyje valstybių pastebima tendencija legalizuoti naujas įvairių mokslų suteikiamas galimybes, jeigu jos yra naudingos, net jeigu ir nėra suderinamos su moralės nuostatomis ar žmogiškąja prigimtimi.

3. Prigimtinės žmogaus teisės yra neatsiejamos nuo asmens, išplaukia iš paties žmogaus prigimties. Todėl radikalaus universalizmo požiūriu, objektyviai egzistuoja aiškiai atpažįstamos vertybės, moralė, kurios tinka žmonijai visur ir visada. Etinis reliatyvizmas paneigia galimybę atskirti moraliai vertingus poelgius nuo blogų poelgių ir konkrečių poelgių pasirinkimą sieja su kontekstu: manoma, kad blogis gali būti tiesiog būtinas, todėl pasirenkamas netinkamas poelgis siekiant išvengti didesnio blogio. Mes siūlytume laikytis nuosaikesnio požiūrio: nepaneigiant žmogaus teisių universalumo pripažinti tam tikrus ypatumus, skirtumus, nulemtus istorinio laikmečio, vyraujančių moralės nuostatų bei teisinės sąmonės.

4. Teorijos tinkamumas dažnai vertinamas remiantis reiškinį gausa ir įvairove, kuriuos ji sėkmingai paaiškina. Pagal šį kriterijų, galima prieiti išvados, kad utilitarizmas – viena iš žmogaus teisių sistemą veikiančių filosofinių mokyklų. Siekiant utilitarinių tikslų, grindžiant juos naudingumo argumentu, formuojama šiuolaikinė žmogaus teisių sistema.

LITERATŪRA

1. Utilitarianism: Past, Present and Future <http://www.utilitarianism.com/>
2. J.S. Mill. Utilitarizmas. Vilnius: Margi raštai, 2005.
3. G.H. Sabine, T.L. Thorson, Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995.
4. A.Vaišvila, G. Mesonis. Žmogaus teisės ir jų gintis. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 2000.
5. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas. Valstybės Žinios, 2002-08-02, Nr. 77, Publ. Nr. 3290.
6. S.Vidrinskaitė. Žmogaus teisių katalogas: Lietuvos Respublikos ir Europos Sąjungos teisinės aktualijos. Jurisprudencija: Vilnius, 2006, Nr. 4 (82).
7. A. Pumputis, A. Paksas, A. Vaišvila ir kt. Konstitucingumas ir pilietinė visuomenė. Lietuvos Teisės universitetas, 2003.
8. T. Birmontienė, E. Jarašiūnas ir kt. Lietuvos Konstitucinė teisė. Vilnius, 2002.
9. J. Donnelly. International Human Rights. Dilemmas in World Politics. University of Denver: Westview Press, Oxford, 1993.
10. Dž. Lokas. Esė apie pilietinę valdžią. Vilnius: Mintis, 1992.
11. A. Vaišvila. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000.
12. A. Fagan. Human Rights. University of Essex, 2006. The

internet encyclopedia of philosophy, <http://www.iep.utm.edu/h/hum-rts.htm>

13. P. Hunt. *Reclaiming Social Rights: International and Comparative Perspectives*. Aldershot: Dartmouth Publ., 1996.
14. G. F. Kennan, *Morality and Foreign Policy*. Princeton: Princeton University Press, 1954.

traditional morality provisions in order to legitimate one or other right, human rights are not connected with human nature. Based on beneficial argument and reaching utilitarian goals a new human rights conception is formed.

Keywords: ethics, utilitarianism, rule of morality, human rights, natural law.

IMPACT OF UTILITARIANISM ON THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS

Birutė Pranevičienė*

Mykolas Romeris University

S u m m a r y

The impact of the utilitarianism philosophical school on the system of human rights is being researched in the article. The article is composed of an introduction, four parts and conclusions. In the first part the conception of utilitarianism and its development are analyzed. Utilitarianism (Lat. *utilitas* utility) is a philosophical theory of ethics, which formulated moral behaviour criteria, according to which an act (action) is considered good if the largest possible number of people receives benefit. The originators and ideologists of the utilitarianism are J. Bentham and J.S. Mill.

The dynamic nature of the system of human rights is revealed in the second part. Human rights of the first, second and third generation, reflecting the historical development of human rights, are indicated. The relation between human rights and human nature are analyzed. It is noticed that during later ages the legalization of natural rights in main sources of positive law, constitutions and international agreements, dominates.

In the third part the issue of the universality of human rights is discussed. Different opinions, both justifying the idea of human rights universality and negating the possibility of human rights universality are represented. The representatives of cultural relativism allege that the conception of human rights might not be the same for all states and societies due to their different level of development and particularity, and the culture of specific society. It is proposed in the article to consider human rights as universal ones, acknowledging certain peculiarities and distinctions, which are determined by historical times, dominating in the state moral provisions and the legal consciousness.

The relation between the human rights conception growth and morality is introduced. It is noticed that recently the progress of technology, medicine, biology, chemistry, physics and other sciences underlies preconditions of forming new human rights, which are not always acceptable in respect of the prevailing provisions of morality. Notwithstanding that the tendency to legalize this kind of rights in normative acts is observed. It is often dissociated from the

*Mykolas Romeris University, Faculty of Public Security, Department of Law, associate professor.